

ИЗ ЛЕКСИКЕ
СТАНОВАЊА У
ВАЉЕВСКОЈ ПОДГОРИНИ

Етнoлинiвистiички oлeди

Матица српска

МАТИЦА СРПСКА
Одељење за књижевност и језик

Главни и одговорни уредник
Др Марко Недић

Рецензенти:
Проф. др Мато Пижурица
Проф. др Весна Марјановић

На корицама:
Вујиновача, Бебића Лука, 2015.

Снимак:
Драгана Радовановић

Књига је резултат рада на научном пројекту Матице српске
Речник говора Ваљевске Подгорине.

Штампање ове књиге омогућило је
Министарство културе и информисања Републике Србије.

ИЗ ЛЕКСИКЕ
СТАНОВАЊА У
ВАЉЕВСКОЈ ПОДГОРИНИ

Етнолингвистички ољеди

Приредиле:
Драгана Радовановић
Миљина Ивановић Баришић

МАТИЦА СРПСКА
2020

САДРЖАЈ

<i>Уводна реч</i>	7
Снежана Штрбац: Природне и демографске одлике Ваљевске Подгорине	11
Милина Ивановић Баришић: Култура живљења у Ваљевској Подгорини	19
Гордана Пајић: Култура становања кроз призму Етнолошког одељења Народног музеја Ваљево	45
Нина Аксић: Лексика традиционалних друштвених игара у Ваљевској Подгорини	57
Драгана Радовановић, Гордана Штрбац: Лексика окућнице у Ваљевској Подгорини	67
Ана Васиљевић: Намештај и његови делови у селу Скадру код Пецке	87
Наташа Миланов: Посуде и предмети са различитим наменама у исхрани у селу Богатићу код Ваљева	95
Маријана Ђукић: Из кулинарске лексике села Ровни у Ваљевској Подгорини	109
Ружица Мирилов: Лексика са значењем посуда за млеко и млечне производе у Ваљевској Подгорини	131
Бранкица Марковић: Посуде за алкохолна пића у Ваљевској Подгорини	141
Ана Јањушевић Оливери: Ткачка терминологија од Ваљевске Подгорине до никшићке околине	155

КУЛТУРА ЖИВЉЕЊА У ВАЉЕВСКОЈ ПОДГОРИНИ**

Култура живљења одраз је економске моћи домаћинства, али и схватања како органозовати и опремити простор у којем се живи. У том смислу најпоузданији сведоци су претрајали објекти традиционалне сеоске архитектуре, као неми сведоци прошлог времена и свог коришћења у условима сеоског живота током друге половине 19. века, а у појединим сегментима и готово кроз цео 20. век. Протекло време обележили су догађаји и друштвени изазови који су утицали на структурне промене српског друштва. Мењао се не само начин живота на селу већ и схватања људи, па самим тим простор и услови становања. У раду ће се указати на најбитније карактеристике становања и промене које су га пратиле у протеклом времену на подручју Ваљевске Подгорине.

Кључне речи: култура живљења, градитељство, кућа, економски објекти, Ваљевска Подгорина.

* milina.barisic@ei.sanu.ac.rs

** Рад је резултат истраживања на пројекту 47016: *Интердисциплинарно истраживање културној и језичкој наслеђа Србије. Израда мултимедијалној интернеј портал: Појмовник српске културе*. Потпројекат 2: *Етнолошко и антрополошко тумачење традиције*. Пројекат у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; и на пројекту *Култура становања у Ваљевској Подгорини*, који је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије.

Увод у тему рада

У раду ће се пажња усмерити на културу живљења односно на организацију стамбеног и економског простора једног домаћинства у Ваљевској Подгорини. Култура живљења за садашњег проучаваоца традиционалног наслеђа један је од битних показатеља организације уже/шире породичне заједнице како у сфери изградње стамбених и економских јединица, тако и организације и опремања њиховог унутрашњег простора. Становање је кроз историју готово увек било одраз економске моћи једног домаћинства или задруге, али и економских могућности при уређењу простора у којем се свакодневно или повремено борави. Другим речима, место где се станује истовремено је простор где се прослављају празници, заснива породица, испраћа из света живих, једном речју, место где се живи свакодневица. Промишљања о култури живљења на једном ограниченом простору Србије – Ваљевске Подгорине, имају за циљ ближе упознавање односа становништва према традиционалном наслеђу и друштвеним процесима на свакодневни живот.

Ваљевска Подгорина је област у западној Србији која у географском, антропогеографском и историјском смислу представља целину, па се област може посматрати и као засебна административна целина (Радовановић 2014: 13). Географска и антропогеографска обележја указују на то да је Подгорина брдско-планинска област која чини целину са Колубаром и Тамнавом. Обласне разлике су релативно занемарљиве, а у деценијама после Другог светског рата губе се готово у потпуности. Центар читаве области је град Ваљево. Изглед предела у географском смислу условио је величину, положај и распоред насеља (Павловић 1991: 350–362; Стојанчевић 1995: 9). Почетком 19. века на простору Подгорине помињу се у документима четрдесет три сеоска насеља, која комуникационо

и економски од свог оснивања гравитирају ка Ваљеву или ка Шапцу (Стојанчевић 1995: 9). У дугом временском периоду број и распоред породица на сеоским атарима био је у корелацији с типологијом насеља, односно, с „распоредом породица на сеоском атару и типологијом породица у Подгорини, како у старијем периоду развоја тако и данас. Подгорина је остала до [скорашњег] времена забачена област, са лошим комуникационим везама са Ваљевом и магистралним регионалним комуникацијама, тако да се може рећи да у њој није извршена знатнија промена у погледу развоја насеља и трансформације традиционалних породичних комуникација и структура, све до индустријализације ваљевског подручја после Другог светског рата” (Стојанчевић 1995: 15).

Распоређивање кућа, односно настањивање породица у планинском и равничарском (тачније – равнијем) делу области, различито се одражавало на развој села и сеоског атара. По начину производње разликују се два типа породице – породице сточара и породице ратара, с тим што треба нагласити да је производња била мешовита са сточарством или ратарством као главном граном привређивања. У планинском делу области превађавали су сточари-планинци којима је „сточарство основа егзистенције у планини, с допунским ратарством за прехрану стоке и гајење житарица за потребе људске исхране и тржиште. Јер, осим богате испаше, и висинска поља су им омогућавала производњу не само за основне потребе него и ратарско-сточарске производе за локална тржишта. За разлику од тих развијенијих сточарских сеоских друштвених заједница и породица, кречњачка насеља су ограничавала распоред и настањивање породица у насељу, а ратарска производња, уз допунско сточарење у ’пољима’ кречњачких села, није обезбеђивала основне потребе породицама тих села. Отуда се и развитак сточарских планинских села разбијеног типа разликовао и просторно, а не само економски, од збијеног карсног

типа села: ова села су се на посебан начин ширила изван породичних 'потеса' (имања), а делом и изван сеоских атара, у планине, на колективним сеоским и породичним пасиштима, као 'раселице' села, од којих се временом развијају, или као нови крајеви села, засеоци, или као независне целине, нова насеља" (Стојанчевић 1995: 16–17).

Према одликама тла и географском положају Ваљевска Подгорина се може сврстати у мале предеоне целине са релативно малим бројем сеоских насеља која су претежно била *сѣтаровлацкої* (*развијеної*) типа (в. Цвијић 1966: 263–264). У прошлости је преовлађивао *сѣтаровлацки* тип који је временом због повезивања појединих делова села новим насељавањима прерастао у села *збијеної* типа. Место формирања насеља и бројност домаћинства у њему свакако да су утицали на изглед и величину појединачног домаћинства – односно *двора* под којим се подразумевала кућа за становање са околним зградама, а временом се термин усталио и за део „воћњака”, „баште”, „баштине”, односно за онај део поседа где су се градиле кућа и помоћне (економске) зграде. Поред објеката за становање и објеката у служби економије домаћинства, у оквиру *двора* су биле такође „благородне воћке или хладовите биљке” и готово увек су сви његови засебни делови „ограђени најлепшом врстом ограда”. Уз двор је долазила и *окућница* коју обично сачињавају башта и воћњак. „Ако уз воћњак има какав забран или њива, или ако је цело имање у близини и вези, онда носи општи назив баштина. (...) Воћњаци су свуда без разлике у оградѣ. И најсиромашнији и најбогатији ограђују своју башту и од ње [се на тај начин] одваја двор, у коме су зграде и кућа. Ограде су од прошћа, врљика, перде, трња, камена...” (Павловић 1991: 433–434). Најважнији простор на „двору” је окућница, јер су на њој објекти за становање и објекти у служби економије домаћинства.

Објекти традиционалне архитектуре

У Подгорини је било неколико типова објеката у служби становања. На изглед и величину ових објеката утицали су различити чиниоци, а свакако да је међу најважнијим била бројност породице, односно колико је у њима боравило њених чланова – једна до две генерације или су биле у питању братске задруге које су имале знатно више чланова. С једне стране, бројност породице/задруге диктирала је величину и врсту зграда на имању, а с друге стране – начин њиховог опремања. Економска снага заједнице била је битан предуслов унутрашњег опремања објеката, не само када је било у питању сопствено стваралаштво (израда одеће, веза, меког покућства и сл.), већ и оно што се набављало код занатлија или у вароши (различити одевни предмети који нису израђивани у оквиру кућне радиности, затим предмети од керамике, бакра, стакла, разни алати итд.).

На подручју Ваљевске Подгорине, уосталом као што је то и у другим областима Србије, али и шире, најважнији стамбени објекат је *кућа*. У свом историјском развоју кућа је прошла кроз различите фазе развоја, па тако имамо стамбене објекте различитих назива који иду од *појилеушице*, преко *осаћанке*, *шумадијске*, *бојатинске*, све до тзв. *нове*. *Појилеушица* – кућа од „плетера”, квадратне је основе, само са једном собом у чијем средишњем простору је било огњиште. Кровни покривач на овим стамбеним објектима је од кровине, с једним улазним вратима, а уместо прозора имали су тзв. бацу. У кући се одвијао целокупни живот породице, и празнични и свакодневни. Дакле, био је то простор у којем се кувало, обедавало, спавало, радовало, туговало па је кућа у складу са наменом била и опремљена. Кухиња и соба су биле у једном простору. Куће су, у зависности од краја, изгледа, материјала и „стандарда”, називане још и *кљетаре*, *приземљуше*, *уцерице* и *кровињарице* (Павловић 1991: 435).

Потлеушицу је наследила тзв. *кућа осаћанка* за коју Љ. Павловић наглашава да је „најстарија удобна кућа овог краја; за њу су везана имена: дашчара или брвнара или шиндралија” (1991: 435). Кућа осаћанка је у основи правоугаона, а у унутрашњости су постојале „кућа” и соба. Зидови овог типа куће налажу на темеље од камена урађене у сухозиду. Куће су грађене од храстовог, буковог или брестовог дрвета. У сврху градње су могли бити коришћени и четинари. Обично се градило тако што се „брвна ’укушаче’ или ’срежу у ћириш’, па се на њих озго међу ’венчанице’, за које се укивају ’шашовци’ и то представља таван. На венчанице се ’дижу рогови’, који се ’побаскијају’ и покривају. Кров је од ’даске’, ’штице’ или ’клиса’ висок и врло стрм” и завршава се на слеме. На крову је постојао – од дасака пирамидалног или конусног облика *кайић* (или *кайура*), који се завршавао *цибом* од дрвета са врло лепо изрезаним фигурама или неком другом врстом шаре. Код кровова са слемом нема капића, већ су уместо њих баце с капицом, опет све од дрвета” (Павловић 1991: 435–436). За овај тип куће карактеристична су два наспрамна улаза јер су то изискивале потребе задружног начина живота. Овакав начин постављања врата омогућавао је, ако се за тим указала потреба, лакши и сигурнији бег из куће. Врата су, као и други делови објекта, била дрвена са отварањем „на кључаницу”, на „скакавицу” или „на кључ”. Класичан таван такође нису имале, али је постојао тавански простор одвојен гредама које су биле део конструктивног склопа куће. Изнад дела са огњиштем, стављане су *лесе* коришћене да се на њима суши воће, жито, разна семена.

У брвнари се у једној од просторија налазило *оњиштије*, озидано каменом или циглом и мало одигнуто од тла. Огњиште је чинило: а. *ћрочевље*, где се ложила ватра и кувало јело и где је стајао *ћреклаг*, и б. *зачевље*, место где се остављао ватраљ и сачишћавао пепео. Над огњиштем висила је *верижњача*. На зиду је стајао *долай* у који су се одлагали

кухињски судови. На дрвену *џолицу* остављани су судови с водом (ведрице, бџе, џбанови, котлови, кутлови, вргови или саплаци). У просторији са огњиштем значајно место имао је и *муџвак*. То је заправо било место где су стајале наџве и прибор за мешење хлеба. Затим, ту је и *аџула* – место у виду клупе за држање посуде са сољу, алатима и другим различитим предметима. За одлагање ствари коришћени су *чивилуци* (Павловић 1991: 436). У простору где се налазило огњиште укућани су проводили највише времена у обављању различитих послова, договарању или неопходном разговору, али се исто тако у овом простору сушило месо на моткама, обућа на розгама. Осим просторије где је горела ватра и где су обављане различите дневне активности, постојала је и просторија која је представљала собу. У соби је под обично била *набијена* земља, а таваница од шашовака који су могли бити „лепо ишарани”. У соби се налазила (не и обавезно) *џећ*. „У пећи су правилно узидани лончићи, и оне су велике и високе, четвртастог облика и с капком, а ложе се с поља, и из куће.” У овом простору су обично старији задругари спавали зими, као и чланови породице с децом (само током зиме). Обично се спавало на земљи, једино су, због веће топлоте, болесници спавали крај пећи (Павловић 1991: 437–438).

Нова осаћанка представљала је *џолубрвнару* – грађена је у комбинацији брвана („кућа”) и „плетера” (соба), с нижим кровом и кровним покривачем од даске или ћерамиде. На крову се почиње појављивати *оџак*, мада су куће чешће без њега, што значи да је „ватра” и даље била „отвореног” типа – дим са огњишта је и даље углавном пролазио кроз тавански простор. Овај начин градње постаје преовлађујући већ око средине 19. века. На *новој осаћанка* временом се зидови почињу израђивати од „*чаџме*, *коленика* и *ћерџича*; а, такође се мења и унутрашњи распоред, кућа расте у хоризонталном погледу, кућни део добија *ћилер*, а собни другу одају – другу собу, која се назива *џосџинска соба* или *баџкалук*.” Кров ових

кућа постаје мањег обима, али бива стрмији; мада све више како време одмиче дашчане кровове замењује ћерамида, а почиње употреба и црепа као кровног покривача. „Кућа задржава *черџен*, а не добива тавана. На крову се почињу изводити *ојаци*, али су ти ојаци у дну широки, гломазни и такви су до врха” (Павловић 1991: 436–440). Промене у изгледу куће, па самим тим и становању, указују на то да су се потребе људи мењале, да су се стицала искуства у градњи, али можда и на чињеницу да су нарастала сазнања људи у домену организације породичног живота која су „захтевала” прилагођавање сопствених навика настајућим изменама у становању.

Као карактеристична за подгорски предео издваја се тзв. *кућа шумадинка*. Овај тип куће је квадратне основе, ретко дводелне, чешће троделне или четвороделне, не много подигнута у висину, са ниским и поприлично равним кровом, али зато са високим и врло лепо изведеним оцаком. Грађена је као полубрвнара – четвртина куће рађена је као брвнара, а остатак као чатмара (дрвена конструкција олепљена блатом), од ћерпича или је зидана „циглом у јапију”. Покривена је ћерамидом. *Кућа, ојаклија и соба* чине њен унутрашњи простор. Са овим типом куће појављује се подрум – *изба*. На крововима доминирају високи, танки ојаци, с *кайућем* на врху испод кога су по два или четири унакрсна отвора (Павловић 1991: 440).

Бојашинка је кућа са чијом се градњом започиње крајем 19. века. Овај тип куће је приближно квадратне основе, углавном са четири, ређе са три просторије; зидови су углавном од плетера („у јапију” и „од камена”), а кров од црепа или даске и оцаком. Ове куће налажу на темеље израђене од квалитетнијег отесаног камена. Кровови су ниски, стрми и без испуштених стреха. На овој кући било је више застакљених прозорских отвора, а такође се „ширила” по вертикали – подизањем у висину. Богатинка је кућа са којом почиње употреба цигле у градњи. *Зидане куће* су правоугаоне основе и са више одељења. У овом типу куће постоји више соба намењених сваком

задругару (ако је у питању задруга), а карактеристична је по томе што се с њом појављује *јосџинска соба*. „Кућа” и даље постоји и у функцији је простора за припремање хране. Битно је напоменути да са појавом овог типа зграда за становање, термином *кућа* почиње се називати читава јединица намењена становању задругара / мање породице. Исто тако, овим термином почињу се обухватати дом за становање као и све зграде на окућници („двору”). На тај начин су „дом”, „кућа”, „задруга” постали синоними за породично домаћинство, а презимена Оцак, Оцаковић, Кољеновић синонимни изрази за старешину породичног (задружног) дома (Павловић 1991: 441–442). Доступни подаци указују на то да је већ током 19. века почело обједињавање породице под једним кровом. Унутрашњост куће тог времена је издељена на просторе који се појединачно користе – *собе*, као и на оне заједничке који су и раније постојали – „кућа”, огњиште, трем, остава, и сл. Ово је и време када се термин „кућа” – место где гори ватра, проширује на читав стамбени објекат у функцији становања, али се често односи и на простор око њега. У складу с новим тенденцијама у становању заједнице, усклађује се и начин њеног унутрашњег опремања – нарочито се то односи на *собе* као простор где се спава и где је смештена готово сва опрема неопходна за спавање и одлагање одеће.

Најлепша зграда у области, у време док је постојала, била је *конак* (*зграда за башчалук, јосџинска кућа*). У Подгорину су га пренели Осаћани када су почели прелазити из Босне. Међутим, овај тип зграда је већ на прелазу из 19. у 20. век ретко виђан на терену. Објекат је „пример укуса и лепоте и мајстора и сопственика, пример чистоће и реда у истој кући, као и богаства и сјаја; све што кућа може да изнесе најлепшега изнела га је на *конаку* и у њему. (...) *Конак* је најмање троделна кућа, скупочена, од најбоље и најскупље грађе, а грађена по истом начину, као и кућа. Одељења у *конаку* су: *оцаклија* и *собе*; најобичније је у *конаку* *оцаклија* с улазом с поља и *собе*

засебне, у које се улази из оцаклије. Пред вратима конака, која су увек једна, налази се леп *џриџремак*, покривен и најлепше украшен. Врата, прозори (од стакла, високи и двојни) и ошаци су увек с лепим шарама и најлепше изграђени” (Павловић 1991: 443–444).

По правилу, свака мало имућнија породица морала је да има уз кућу *оцаклију* и једну собу намењену за *башкалук*, а ако је кућа била без њега, онда је кућа за становање „повећавана” ширењем у хоризонталном правцу. Конак (гостинска кућа) био је истовремено гостинска, али и домаћинова кућа, јер је он у њој стално боравио. Од унутрашње опреме важно је споменути да су ту били столови и клупе увек „спремни” за госте, а њихова употреба је била готово једино у функцији породичних (кућних) весеља и других срећних догађаја за заједницу, али је, исто тако, коришћена и у времену жалости (сахране и парастоси). Осим собе намењене различитим породичним обредима и обичајима, постојале су и собе увек спремне да се у њима може преноћити па су биле опремљене постељом и постељним стварима. То је била тзв. гостинска соба. Павловић (1991: 444–445) намену конака описује овако: „У конаку се прима гост, а прима га и испраћа домаћин или који је најстарији до њега. Под њом је често пута подрум, у коме се држи пиће. У башкалуцима придодатим уз кућу нико па ни старешина куће не обитава, већ је употребљаван само за свечане и тужне пригоде у кући.”

Једна од репрезентативнијих зграда на простору Ваљевске Подгорине био је *вајат* саграђен од брвана, само са једном собом и земљаним подом без тавана. Обично је био у величини средње собе; сматрао се појединачном својином у оквиру задруге. Женидбом је сваки задругар добијао вајат у власништво до смрти. Вајат је наслеђивао најмлађи ожењени члан или се уступао дораслом за женидбу. У вајатима је била смештена сва имовина задругара-власника који су у њему боравили читаве године у случају да је пар без деце, а ако су са

децом, онда су преко зиме боравили заједно са осталим члановима задруге у кући. Вајата је готово увек било по неколико у оквиру једне задруге или веће породице (Павловић 1991: 445).

* * *

До Другог светског рата сеоска домаћинства су представљала економије у малом па су, самим тиме, објекти на окућници били усклађени са потребама домаћинства/задруге. Поред објекта у функцији становања, на окућници су постојале и неопходне зграде у којима је прерађивана и/или складиштена храна неопходна за прехрану чланова заједнице, али и сточног фонда. Број зграда на окућници, гледајући по породицама/задругама био је различит, али су градња и намена објеката биле истоветне. У Ваљевској Подгорини у оквиру породичног/задружног домаћинства обично су виђани: *качара* (*качњак*), *млекар*, *амбар*, *ар* (*шћала* и *кошара*), *чардак* или *кош*, *ћивница*, *ћушница*, *хлебна ћећ* („*лебна вуруна*“), *коларница*, *свињци* и *кочаци*.

Свакако да су најважнији били: *качара*, *млекар* и *ћивница*; објекти су били у функцији прераде хране. *Качара* је била типа брвнаре и може се сматрати једном од најпространијих зграда на овом подручју. Служиле су за смештање каца, буради, посуда различите намене, појединих алата. У њих су смештани и казани за печење ракије са додацима који иду уз њих. Биле су с једним одељењем, без тавана и патоса. На једном од зидова налазио се мањи отвор кроз који се избацивала цибра при печењу ракије. *Млекар* је омања зграда, са зидовима од поплета или летава, патосан, без тавана, покривен као кућа. Коришћен је као простор за справљање и чување „белог мрса“, а били су и место где су се чувале залихе масти и друге хране. Имућнији сељаци су имали и *ћивнице*. То су биле зграде типа брвнаре употребљаване за смештај ракије и другог пића, као и разног алата – обично занатлијског (Павловић 1991: 445–446).

За складиштење зрнасте хране у оквиру домаћинства служили су: *амбар*, *чардак* и *кош*. У амбарима се спремало жито. Објекти су били типа брвнаре постављени на каменом темељу. У њих се улазило обично помоћу дрвених степеница. Унутрашњост амбара је издељена на *окна* којих је најмање четири, а највише осам – за сваку врсту жита по једно. За сушење кукуруза користио се *чардак*. То је обично патосана зграда „на совама” или „зидовима”, чији су зидови од плетеног прућа или летава и покривачем обично од дасака или кровине. За складиштење кукуруза у употреби је био *кош* – издуженог облика, такође са зидовима од оплетеног прућа и кровином као покривачем (Павловић 1991: 446).

На окућници су постојале и мање зграде од значаја за функционисање домаћинства: *хлебна њећ*, *мушавци*, *јушница*. За печење хлеба коришћена је *хлебна њећ* – зидана од цигле или камена или грађена од блата. *Мушавци* су били простор где су држани брашно и прибор за мешање (кување) хлеба. За сушење шљива постојале су *јушнице* (*мишане*, *мешане*, *сушница*) грађене од камена, цигле, ћерпича или набоја (Павловић 1991: 447).

Посебне врсте зграда биле су намењене за смештај коња, волова и телади – *ар* (*шћјала*), свиња (*свињци*), домаћих паса (*кочаци*). У складу с њиховом наменом биле су грађене од трајнијег материјала (брвно, цигла), или мање трајног материјала (пруће, кровина и сл.) (Павловић 1991: 446–447).

* * *

Ваљевска Подгорина представља гранични простор простирања динарске брвнаре. Услед граничног положаја на подгорском простору је дошло до преплитања утицаја суседних области – шумадиске куће и балканско-оријенталне куће са основним обрасцем динарске брвнаре.³ Основни обрасци ди-

³ У целој динарској области доминантна зграда за становање је брвнара – стожер породице и читавог домаћинства. О динарској брвнари в. више у: Финдрик 1998.

нарске куће испољавали су се кроз њену организацију, конструкцију и обликовање. „Сваки прелаз из једне фазе у наредну дешавао се захваљујући појединачним утицајима или групама утицаја који су модификовали претходни облик куће било у целости или само делимично”. У организационом смислу кућа је прошла пут од једноделне, преко дводелне, затим троделне, до четвороделне. Што се тиче конструкција у градњи објеката, и она је претрпела специфичан развој као и конструктивна решења објеката у околним просторима Србије. „Најједноставније и најраније решење је брвнара или талпара. Сви сачувани примери су варијанте објекта од талпи и бондрука или искључиво у бондручном систему. Испуна је претежно у преплету и лепу. Кров је на четири воде са слеменом, чак и код основа које су квадратног облика.” Значајан технолошки напредак у градњи објеката настао је продором градитеља из источнобосанске области Осат.⁴ Доласком на ове просторе Осаћани су са собом донели и своје умеће грађења, односно вештину која је утицала на различита техничка решења на грађевинским објектима у овој области. Обликовање кућа је и овде, као што је то случај и у суседним областима, углавном засновано на архитектонским обрасцима произашлим из динарске брвнаре као основе. Посебан период у грађењу представљају варијантна решења настала под утицајем куће бондручаре, док се у последњој фази развоја кућа овог краја обликује под утицајем архитектуре средњоевропске куће. Кућа Ваљевске Подгорине је незаобилазна у проучавањима сеоског градитељства и значајан документ о развоју сеоске куће у Србији. Иако се по својим општим карактеристикама у потпуности поклапа с развојем сеоске куће Србије, поједина локална

⁴ Осат је место у Босни, познато по неимарима који су били специјалисти за израду динарске брвнаре. Градили су на целом простору данашње западне Србије, а не само Ваљевске Подгорине. О осаћанским неимарима и њиховим градитељским способностима видети: Милосављевић 2000.

решења представљају значајан допринос историји архитектуре Србије (в. Кузовић, Крсмановић 2013: 85–119, цитати исто).

Социјално-економска структура села и породице у Ваљевској Подгорини одговарала је сточарско-ратарској производњи становника овог планинског подручја. Због природних услова – посебно због конфигурације земљишта које је захватао сеоски атар, од краја 19. века текао је готово сталан процес трансформације традиционалних типова сточарско-ратарских породица. Због пренасељености из брдско-планинских села и осиромашених задружних породица сточара, стално се сасељавало становништво ка плоднијим пределима ваљевске области, чиме се из основа мењала производна и економска структура краја. Сточарско-ратарске планинске породице променом места становања постајале су претежно ратарске, мењајући начин живота, навике и обичаје (Стојанчевић 1995: 25).

Најважнији и уједно симбол породичног живота Ваљевске Подгорине представљала је кућа (дом, „двор”, окућница) са зградама које је окружују. Место окупљања па самим тим и средиште заједничког живота била је „кућа” – простор где се налазило „огњиште”, односно место где је горела ватра. „Кућа” је била простор за окупљања чланова заједнице у приликама славља и радости, али и времену жалости и туге. Негдашња „кућа” је замењена кухињом; данас је то просторија где се налази шпорет који је заменио отворену ватру са огњишта. Огњиште је било у средишту догађања о светковинама, различитим договарањима, вечерњим окупљањима, поред огњишта се почивало, одмарало и радило, око њега се водила невеста када први пут дође у дом, крај њега се дочекивало рађање, прво купање новорођеног члана, прослављала породична слава, божићни празници и остале значајне годишње светковине (Стојанчевић 1995: 32).

Само постојање у оквиру куће гостинске собе – намењене смештају гостију о важнијим породичним и сеоским светковинама, указује на значај одржавања родбинских односа и ме-

ђусобног посећивања у овом крају. Ове собе се опремају најбоље и најлепше што може једна задружна/породична заједница. У ову сврху је у прошлости коришћен „конак” и он је представљао неку врсту обележја економског статуса и престижа домаћина и задруге. Стога је изграђиван често лепше од саме куће. Поред конака, важно комуникационо обележје породичног и задружног живота били су *вајати*,⁵ у чијој основи се налазила повезаност заједничког рада и живота у задрузи. Био је то стан и боравиште брачног пара са децом или без ње.

Осим начина градње и унутрашњег опремања, култура живљења је донекле одраз различитих породичних или колективних славља – празновања календарских празника, догађаја попут рођења, склапања брака или одласка из света живих, али и неких друштвених окупљања, попут мобе на пример. Најзначајнији породични празник у Ваљевској Подгорини је *Слава, Свети, Крсно име* – празник по којем су се међусобно препознавали ближи сродници („својбина”). „Слава је празник који по својој садржини и редоследу народног обичајног сижеа представља невидљиве нити комуникације ближних и даљих сродника, као дан када се посебно поштују и посећују, у славу *светој*, као успомена на старе претке, одужујући тиме свој дуг, као њихови потомци.” Осим одржавања сродничке повезаности, породична слава је и празник којим се „чувала” повезаност са комшијама и суседима. Гости на слави су имали одређене обавезе у обављању славских обреда одражавајући на тај начин колективни дух и међусобну повезаност породица. Гости „без којих ниједан домаћин није могао почети било какву породичну свечаност, особито о слави и свадби, или погребу и рођењу, били су ’званице’: кум крштени који је венчао и тако одржао генерацијску комуникацију сеоских породица, ’при-

⁵ Код Срба на селу задржан је релативно дуго обичај грађења вајата. У зависности од краја, грађен је од различитих врста материјала, али је за све карактеристично да имају само једну собу и да су намењени за смештај младих брачних парова. Видети о томе више у: Финдрик 1999.

јатељ и рођак' (из тазбине ближих сродника), а посебно 'први комшија'. Међу њима је домаћин бирао појединачно оне који су 'долибаша', 'ломач', и 'секач', и уз кума, врше свечани обред пресецања, ломњења и заливања вином славског колача и осталих култних хлебова и симбола славе за трpezом, пред свечани славски обед, заједно са домаћином". Унапред је одређен распоред „званица” и гостију у свакој прилици, а нарочито за свечаном славском трpezом, јер су они посредници између слављеничке породице и сродника; зато се званице бирају по одређеном рангу: 1. по сродничким везама – кум; 2. по брачном сродству – „пријатељ” кога домаћин по неком од „млађешина” позива на празнично или свадбено славље посебно свечано – уз буклију, као традиционалну форму, односно путем одређеног поздрава и молбе да се придружи у слављу; 3. комшије – због неговања комшијских односа који су важни за породичну комуникацију и имају посебно место и улогу у појединим породичним обредима, као што је слава и др.; 4. остали „гости” се позивају према угледу и престижу у сеоском колективу, а када дође „гост издалека” (из удаљеног села), према њему се исказује велико поштовање. У складу са значајем у породичној хијерархији званицама је одређено и место седења за столом (Стојанчевић 1995: 37–38, цитати исто).

Живот у породици подразумева свакодневни рад и бригу за прехрану људи и стоке. С друге стране, свакодневица је испресецана различитим догађајима који се циклично понављају попут годишњих календарских празника и различитих породичних догађања. У том смислу култура живљења подразумева, осим организације простора у којем се свакодневно борави и живи свакодневица, простор где се прослављају празници, рађа, заснива породица, испраћа из света живих. У ту сврху готово свака породица стара се да обезбеди у оквиру стамбене јединице простор који ће бити опремљен тако да је увек доступан окупљању више људи.

Култура становања: општи осврт

У протекла готово два века сеоска архитектура се трансформисала у складу са променама које су се догађале у оквиру шире заједнице. Свакако да је неопходно напоменути да је простор Ваљевске Подгорине у прошлости био релативно скрајнут – удаљен од важнијих саобраћајница и већих трговинских центара, што је у извесном смислу утицало на успоренији развој. Међутим, са успостављањем комуникација, пре свега саобраћајних, али и са појачавањем миграција на релацији село–град интензивирају се промене у домену привређивања, снабдевања, свакодневних навика, обичајне праксе, што је био начин за приближавање сеоске средине овог дела Србије градским стандардима. Промене су, посматрано кроз време, мање или више видљив процес, односно верни су пратилац сеоског живота. На промене које су захватале села у Подгорини током 19. века, у времену обнављања државе Србије указао је, у антропогеографској студији кроз преглед зграда у домаћинству, Љубомир Павловић (1907 [1991]). Његова запажања и констатације у садашњем времену су неизоставна полазна основа за праћење развоја становања и материјала коришћених за градњу, па се од тога и пошло у овом раду.

Протекла готово два века обележили су крупни догађаји на широј друштвеној сцени који су се на различите начине одразили на организацију сеоске заједнице и породица унутар ње, као и на сферу духовног и материјалног стварања. Наиме, период од средине 19. века до данас обележило је више ратних сукоба локалног карактера (устанци, балкански ратови), али и два светска рата чије су последице велика разарања и уништавања материјалних и културних ресурса земље, али и поновно грађење и обнова разрушеног. С друге стране, у овом периоду сменило се и неколико друштвено-политичких система, чије последице у организацији рада и производње нису мимоишле ни становнике подгорских села. Нарочито се у том

смислу издваја период након Другог светског рата, јер га обележавају још увек тешко сагледаиве последице на укупни друштвено-економски и културни развој, с обзиром на то да је у само неколико деценија дошло до темељних промена у свим доменима народног живота и стваралаштва. Талас промена је захватио и овде разматран простор, нарочито процеси модернизације и индустријализације, али и појачавање одсељавања у друге крајеве земље, градове или мања места, с циљем образовања или запошљавања у делатностима које нису повезане с пољопривредом или сточарством.

Становање је сегмент народне културе незаобилазан у процесу упознавања прошлости, начина живота и способности стварања људи на једном простору. Тесно је повезано са преовлађујућом архитектуром области – типовима кућа и помоћних зграда, унутрашњим опремањем и функцијом простора. Објекти у служби становања или економије исказ су човековог умећа у осмишљавању и реализацији сопствених потреба – начина градње и употребљених материјала у ту сврху, а потом и њиховог опремања. Положај и изглед објекта у служби становања, збрињавања сточног фонда, прераде и/или чувања намирница, показатељ су креативности и стваралачке способности народа да ствара у складу са својим потребама, по чему нема велике разлике између становника који живе на простору Ваљевске Подгорине и оних у околини.

У склопу разматрања културе живљења, неопходно је истаћи значај који припада кући као стамбеној јединици, која је по народном схватању најважнији простор за организацију породичног живота. Стога ови објекти, почев од вањског изгледа, расподеле унутрашњег простора, опремања, посматрача готово неминовно враћају у прошлост. Кућа има посебан статус у сеоском домаћинству, али и природном окружењу тако да: „путник који се дуже времена задржао у планинама, пустим и без трагова људског рада и живота, осети радост када, силазећи у долине, наиђе на прве куће, расејане или

збијене. У том тренутку му је најјасније колико куће доприносе изгледу предела” (Цвијић 1966: 277). Кућа је имала, готово од самих почетака њеног осмишљавања, посебно место у сеоском животу, што је свакако био један од предуслова да она временом прерасте у врсту статусног симбола.

За разлику од садашњег времена, градња кућа је до релативно скорашње прошлости углавном била у складу с географијом предела, климатским приликама, а свакако да је на њен изглед у значајној мери утицала расположива грађа за њену градњу, а свог удела имао је и начин привређивања становништва. Кућа је у прошлости била у својеврсној „хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одећом предела. (...) Јасно се види да су кућа и околне зграде прилагођене средствима за конструкцију, која се налазе у овим областима, затим занимању становништва. При ближем испитивању (...) излази да се у кући огледа знатан део људскога културног стања: кућа је културни предмет изложен еволуцији, оној истој која и човека преображава; преображавајући се, човек мења облик и грађу куће, распоред њених унутрашњих делова и покућанство” (Цвијић 1966: 277–278).

Свакако да су народна схватања и материјална база домаћинства утицали на изглед куће и њено унутрашње опремање. Оно што је важно истаћи јесте да је народно поимање куће у дугом временском периоду било углавном повезано са просторијом где се налази огњиште, односно, са простором где гори ватра. Ова констатација није особеност само Ваљевске Подгорине већ готово целог Балканског полуострва. Најстарија фаза у развоју куће је простор од само једне просторије. Из ње, као базе, развили су се каснији њени облици. Једноделна кућа чији се прежици још увек могу видети на терену почетак је настанка и развоја тзв. народне архитектуре на овом простору. О томе како су изгледали типови кућа пре њене појаве у данас спознатљивом облику нема најпоузданијих података, јер нису очувана материјална и писана сведочанства. Много

је разлога за малобројност података за време раније од 19. века – материјална сведочанства су могла тешко опстати због врсте коришћеног материјала у ту сврху, који је углавном подложен труљењу – дрво, плева, слама, пруће, и сл., као и начина градње.⁶ Недостатак писаних сведочанстава може се различито тумачити, а највероватнији је турска окупација и недостатак хроничара који би бележили стање на терену, тим пре што је овај простор и у садашњим условима поприлично скрајнут у смислу интересовања стручњака за бележење података битних за културну историју народа који га насељава.⁷ Једноделна кућа од брвана, плетери или чатме, као претежна сеоска кућа турског времена, у раду се третира као најстарији облик грађене куће. Кућа је као преовлађујућа зграда опстала кроз време захваљујући томе што је дуго била једино склониште сиромашнијих становника, али и томе што је преузела функцију пастирске колибе. Њено претрајавање кроз време условило је да о њој постоје поузданији подаци, јер је била предмет интересовања проучавалаца народног живота (Павловић 1991: 435–442; Кузовић, Крсмановић 2013: 85–119).

Посматрајући кућу и друге објекте на окућници, ранији истраживачи (Цвијић 1966: 277–323; Павловић 1907; Стојанчевић 1995; Кузовић, Крсмановић 2013: 85–119) истицали су важност конфигурације предела, односно утицај природног амбијента на изглед куће и окућнице, али је, такође, спознатљива и чињеница да су промене у облику и градњи куће пратиле развој друштвене заједнице. Позната је потреба људи да уносе промене у своје окружење и да са мањом или већом задршком уводе у своју свакодневицу раније њима непознате

⁶ Претпоставља се да су ранији објекти били грађени слично каснијим колибама и сличним наслонима, директно на земљи или мало укупани. Више: Цвијић 1966: 279–281.

⁷ Помак у научно-стручном упознавању предела представља студија, пре свега, језичког проучавања *Говор Ваљевске Подгорине* (Радовановић 2014). С друге стране, антрополошко-етнолошка истраживања до сада су изостала готово у потпуности.

предмете, а неретко и обичаје, што се временом свакако одразило не само на начин градње већ и на опремање објеката. Са променом односа према наслеђу, а у складу са новим тенденцијама у градњи и становању, мењала се такође и слика предела. Поменуто је већ да на изглед предела утичу кућа и остало око ње (помоћне и економске зграде), величина и облик дворишта, ограда око куће и на другим местима важним за домаћинство, изглед и величина окућнице, башта, воћњак, и др. који су се мењали и прилагођавали протоку времена и друштвеним кретањима.

Осим куће, променама бивају захваћене и друге области грађења, али и простора око њих – мењају се у изгледу и величини и друге зграде око куће, али се мења и природно окружење око куће, односно, вегетација, јер се појављују нове врсте биљака и воћа, раније углавном непознатих у народу. Појачава се такође потреба људи за напретком и у привређивању, што за последицу има увођење многих нових ствари у кући и читавом домаћинству (машине, алати и др.). Како је време у последња два века пролазило, тако су нарастале потребе сеоског домаћинства. Раније обликовање животних навика становника Ваљевске Подгорине било је углавном у садејству са географском средином, а које се значајно смањило током 20. века, нарочито у његових последњих неколико деценија. Појачане миграције на релацији село–град и утицај градске културе, затим подизање нивоа образовања млађе популације, повећано коришћење средстава масовне комуникације, изградња саобраћајница и др. одразило се на раније облике народног живота и културе, али је и подстакло њихове значајне трансформације кроз преобликовање постојећих обичаја и обредно-обичајне праксе, али и кроз прихватање другачијих обичаја и навика. Новонастала ситуација је представљала и неку врсту смерница у опремању и коришћењу новоизграђених кућа, али исто тако и прилагођавање у мери у којој је то могуће већ постојећих – „старих” кућа.

Кроз поједине фазе развојка стамбених објеката могу се пратити антропогеографски, етнографски и социолошки значаји куће за заједницу. Све до Другог светског рата традиционалну сеоску заједницу карактерише релативно мирнији и успоренији живот, у смислу утицаја и прихватања промена у сфери материјалног и духовног, јер су структурне промене у заједници биле успореније. Међутим, време након Другог светског рата обележено је променама које су захватиле све сегменте живота сеоских заједница, чиме се мења и њихов однос према готово свим наслеђеним вредностима, па и према онима у домену традиционалне градње и становања. Како је период социјалистичког и постсоцијалистичког развоја друштва био веома турбулентан, то су друштвене, привредне, економске, културне и друге промене значајно видљивије и утицајније, јер су материјална средства доступнија свим слојевима друштва, па самим тим – и већем броју људи. „Виши друштвени стандард и културно уздизање повлаче за собом и изградњу боље куће. Раније се кућа врло споро мењала чак и код богатијих земљорадника који су тежили да прошире посед куповином земље. (...) Када је земљорадња изгубила од свог значаја у поређењу са индустријом и зарадом у њој, главна пажња се поклања кући, уређајима и намештају” (Лутовац 1966: 573).

Градња кућа по градским узорима била је позната још у 19. веку, међутим, тек од средине 20. века куће на селу се све више израђују по градским узорима. Тако су прве деценије након Другог светског рата биле деценије значајних промена у готово свим сферама живота, јер се „старо” убрзано мења или напушта, а у сеоском миљеу постојање нове куће, поред старе, постаје готово уобичајена слика. Претрајала динарска брвнара, полубрвнара и друге врсте „старе” архитектуре, убрзаније у послератним деценијама уступају место кући и другим неопходним зградама од тврђе грађе. Уместо дрвета све више превладавају цигла, цреп, бетон и цементни малтер. Побољшава-

ње саобраћајних веза учинило је да кућа од тврдог материјала постане уобичајена слика и планинског краја.

Завршни осврт

Претрајали објекти сеоске архитектуре који се данас могу још увек видети у селима у Ваљевској Подгорини – брвнара, полубрвнара, чатмара и др., немо су подсећање на прошлост народа овог краја и његову организацију живота. С обзиром на то да је у народном градитељству кући посвећивана нарочита пажња, јер је сматрана за најважнији и најзначајнији објекат на окућници, временом је постала „привилеговани” сведок градитељског умећа њених стваралаца, али и естетских схватања њених власника. И у садашњој организацији сеоског живота кућа завређује посебан статус, али се можда у томе мало и претерује, јер неретко резултира њеном нефункционалношћу, за разлику од прошлости када је била одраз „љубави” и „поштовања” па су се у њену изградњу уносили сва позната знања и вештине, придржавајући се притом традицијски успостављених принципа у припреми места за градњу.⁸

Друштвени развој у последњих неколико деценија из кога је проистекао и „осавремењен” начин живота узроковао је да у релативно кратком времену, древни начини грађења „устукну” пред налетом нових технологија и нових тенденција у градитељству. Све израженији процеси раслојавања, неуједначено економско снажење породица и други друштвени, економски и културни чиниоци условили су промене у организацији породичног живота и рада на селу. Све заједно

⁸ У сеоској заједници традиционалног типа, одлука о градњи куће била је од изузетног значаја за породицу. Том чину се приступало веома одговорно, уз поштовање свих познатих искустава претходних генерација – од одређивања места за градњу, преко саме градње, до усељења у нови објекат.

је деструктивно деловало на традиционално градитељско схватање. Нови грађевински материјали, савремена техника грађења и повећани прохтеви изменили су начин грађења и изглед објеката у функцији становања и економије породичне заједнице. Кућа као најтипичнији представник традиционалне и савремене градње и даље је простор у коме се одвија живот појединца и његове породице, простор где се обављају свакодневни послови, али и простор у оквиру кога се прослављају празници, обичаји о рођењу и склапању брака, испраћај из света живих. Све поменуте активности осим што су усмеравале живот појединца, породице и сеоске заједнице у прошлости, у садашњим сагледавањима прошлости представљају обресе не само културе становања становника Ваљевске Подгорине већ су значајни као сазнање о сегменту народне културе српског народа у целини.

ЛИТЕРАТУРА

- Кузовић и Крсмановић 2013: Душко Кузовић и Живојин Крсмановић. Архитектура сеоске куће ваљевске Колубаре и Подгорине од почетка 19. до прве половине 20. века. *Гласник Етнoгpафског музеја* 77: 85–119.
- Лутовац 1966: Милисав Лутовац. Поговор. У: *Балканско ѿлоуосѿрво и јужнословенске земље*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 563–574.
- Милосављевић 2000: Драгиша Милосављевић. *Осаћански неимари*. Београд: Просвета – Прибој: Завичајни музеј.
- Павловић 1991: Јубомир Павловић. *Колубара и Подгорина*. Ваљево: Напред. [1907. *Колубара и Подгорина: анѿројоѿеоѿрафска ѿосмаѿрања*. Српски етнографски зборник: Насеља српских земаља, књ. 4. Београд: Српска краљевска академија: Одељење друштвених наука – Репринт издање].
- Радовановић 2014: Драгана Радовановић. *Говор Ваљевске Подгорине*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ.

- Стојанчевић 1995: Видосава Стојанчевић. *Породица у Подгорици у процесу формирања типичних насеља и традиционалних система друштвених комуникација (до краја XIX и почетка XX века)*. Ваљево: Историјски архив.
- Финдрик 1998: Ранко Финдрик. *Динарска брвнара*. Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Финдрик 1999: Ранко Финдрик. *Вајајти – знамење младоси*. Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Цвијић 1966: Јован Цвијић. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: Завод за издавање уџбеника.

Milina Ivanović Barišić

HOUSING TRADITION IN VALJEVSKA PODGORINA

Summary

Housing Tradition in Valjevska Podgorina is an important aspect of life. It reflects the living standard of the household, personal attitudes about living space and about the ways to furnish it. The paper analyses important aspects of the housing tradition and organization of life within households in Valjevska Podgorina.

Key words: housing tradition, traditional housebuilding, houses, agricultural buildings, Valjevska Podgorina.

ИЗ ЛЕКСИКЕ СТАНОВАЊА У
ВАЉЕВСКОЈ ПОДГОРИНИ
Етнолингвистички огледи

Приредиле

Драгана Радовановић
Милина Ивановић Баришић

Издавачи

МАТИЦА СРПСКА
Матице српске 1
Нови Сад

За издавача

Проф. др Драган Станић,
председник Матице српске

Свручни сарадник Одељења

Јулка Ђукић

Лектор и коректор

Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа

Аутори

Технички уредник

Вукица Туцаков

Прелом

Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа

САЈНОС, Нови Сад

ISBN 978-86-7946-336-4

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

811.163.41'373(497.11)(082)
81:39(082)

ИЗ лексике становања у Ваљевској Подгорини : етнолингвистички огледи / приредиле Драгана Радовановић, Милина Ивановић Баришић. – Нови Сад : Матица српска, 2020 (Нови Сад : Сајнос). – 175 стр. : илустр. ; 20 cm

Тираж 300. – Стр. 7-10: Уводна реч / Приређивачи. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија. – Резиме на рус. или енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-7946-336-4

а) Српски језик – Лексика – Ваљевска Подгорина – Зборници б) Етнолингвистика – Зборници

COBISS.SR-ID 30629385